

Małgorzata Kołodziejczak¹

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Organizacja doradztwa rolniczego w Niemczech²

Organization of agricultural consulting in Germany

Synopsis. Celem artykułu było przedstawienie organizacji systemu doradztwa rolniczego w Niemczech. Przedstawiono genezę doradztwa, jego rolę, klasyfikację oferty doradczej według finansowania i realizacji oraz organizację doradztwa rolniczego na przykładzie poszczególnych krajów związkowych. W Niemczech doradztwo rolnicze w dużym stopniu jest ukierunkowane na indywidualne potrzeby rolników, dlatego też poszczególne kraje związkowe kierują się własną polityką i własnymi, odrębnymi założeniami dotyczącymi organizacji systemu doradztwa rolniczego. Stąd też wynika wielość systemów i form doradztwa, która nasila konkurencję między doradcami i tym samym pozwala klientom na wybranie najbardziej odpowiedniej oferty.

Słowa kluczowe: rolnictwo, doradztwo rolnicze, kraje związkowe, Niemcy

Abstract. The aim of the paper was to present the organization of agricultural consulting in Germany. The genesis of agricultural consulting, its role, and classification of agricultural consulting offer by financing and implementation, as well as organization of agricultural consulting in the federal states were discussed. In Germany agricultural consulting is largely focused on the individual needs of the farmers, and therefore the individual federal states realize their own policies and separate assumptions about the operation of the agricultural advisory system. Hence we can observe the multiplicity of systems and forms of counseling, which intensifies competition between advisers and thereby allows customers to choose the most suitable offer.

Key words: agriculture, agricultural consulting, federal states, Germany

Wstęp

Doradztwo publiczne ma w Niemczech bardzo długą tradycję. Początki systematycznego doradztwa rolniczego sięgają pierwszej połowy XIX wieku, kiedy to, z inicjatywy rolników, pracowników naukowych, duchowieństwa i nauczycieli, doszło do powstania pierwszych stowarzyszeń rolniczych (*die Landwirtschaftliche Vereine*), które od około 1810 roku rozpowszechniały się na całym obecnym obszarze Niemiec. Ich zadaniem było przede wszystkim reprezentowanie i sprzyjanie interesom rolnictwa oraz upowszechnianie postępu w rolnictwie. W tym też celu, do gospodarstw rolnych przybywali tzw. nauczyciele wędrowni (*die Wanderlehrer*). Dzięki ich staraniom, w połowie XIX wieku, powstały pierwsze rolnicze szkoły zimowe (*die landwirtschaftliche*

¹ Dr, e-mail: małgorzata.kolodziejczak@up.poznan.pl

² Praca naukowa finansowana ze środków na naukę Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w latach 2011-2013, w ramach projektu badawczego nr N N112 388740, nt.: *Rola usług w sektorze rolnym w krajach Unii Europejskiej*.

*Winterschule*³), w których stanowili oni podstawowy skład pedagogiczny. Oprócz zajęć w szkołach zimowych, nadal odbywały się spotkania z rolnikami w ich gospodarstwach [*Landwirtschaftliche Beratungsdienste* 1982]. Te działania uznaje się w Niemczech za początek doradztwa rolniczego, a Niemcy za państwo, które odegrało ważną rolę w kwestii formowania się samorządu rolniczego w Europie. W 1849 roku w Bremie powstała pierwsza izba rolnicza (*die Landwirtschaftskammer*) (ogłoszenie ustawy *die Kammer für Landwirtschaft* nastąpiło 20.04.1849) [Will 2010]. Kolejne prawo dotyczące izb rolniczych zostało wprowadzone w Prusach dopiero po 45 latach, ustawą o izbach rolniczych z dnia 30 czerwca 1894 roku, która stała się podstawą do powstania w 1896 roku izb rolniczych w prowincji Saksonia, Brandenburgia i Berlin. Na podstawie tego samego prawa w 1899 roku założono izbę rolniczą w prowincji Hanower. Izby rolnicze obejmowały terytorium jednej prowincji, a zadaniem ich było wspieranie rolnictwa i leśnictwa, zarówno w obszarze technicznym, jak i ekonomicznym. Ponadto miały za zadanie współdziałanie z administracją rządową i doskonalenie prawa gospodarczego [*Gesetz über...* 1896, s. 9]. Swoją działalnością w okresie przed pierwszą wojną światową, pruskie izby rolnicze, przygotowały fundament pod rozwój kultury rolnej i stały się jednym z głównych filarów organizacji ekonomicznej Niemiec.

Institucje państwowego doradztwa rolniczego odegrały istotną rolę w okresie modernizacji sektora rolnego i przemian w środowisku wiejskim [Kania 2006]. Organizacja doradztwa rolniczego oraz zakres realizowanych zadań podlegają przeobrażeniom w zależności od sytuacji politycznej w państwie, koniunktury rynkowej, a także zgłaszanych potrzeb ze strony zainteresowanych rolników, czyli odbiorców porad. W każdym państwie dobrze zorganizowany i efektywny system doradztwa rolniczego powinien pomagać w dostosowywaniu się do zmieniającego się otoczenia oraz uwzględniać potrzeby rolników i otoczenia rolnictwa. Doradztwo rolnicze jest dziedziną opartą na wiedzy i doświadczeniu, która powinna korzystać z dobrych i sprawdzonych wzorców. Stąd też celem artykułu jest przedstawienie zasad organizacji systemu doradztwa rolniczego w Niemczech, państwie wysoko rozwiniętym i ukierunkowanym na indywidualne potrzeby rolników, które było prekursorem doradztwa rolniczego.

Doradztwo rolnicze w Niemczech

Organizacja i finansowanie doradztwa rolniczego w Niemczech są mocno zróżnicowane, a ponieważ znajdują się one w kompetencji poszczególnych krajów związkowych, w Niemczech wyróżnia się, łącznie z Bremą, Berlinem i Hamburgiem⁴, 16 zróżnicowanych systemów doradztwa rolniczego [Hoffmann 2004, Kania 2012]. Dużym wyzwaniem dla podmiotów tego systemu jest dostosowanie się do szybko zmieniających się warunków otoczenia (przykładem tego są reformy wspólnej polityki rolnej, należy też zwrócić uwagę na zmieniające się aspekty polityki lokalnej i regionalnej). Poszczególne kraje związkowe są również zróżnicowane ze względu na klimat, warunki glebowe,

³ Na przełomie wieków XIX i XX w Niemczech funkcjonowało już 190 rolniczych szkół zimowych, z czego 144 znajdowały się na obszarze starych krajów związkowych [*Landwirtschaftliche Beratungsdienste* 1982]. Obecnie w Niemczech zimowe szkoły rolnicze już nie istnieją.

⁴ W tych krajach związkowych – miastach, doradztwo rolnicze prowadzone jest w węższym zakresie i przy ścisłej współpracy z sąsiednimi krajami związkowymi.

strukturę gospodarstw rolnych i możliwości zbytu produktów rolnych.

Rys. 1. Organizacja służb doradztwa rolniczego w Niemczech

Fig. 1. Organization of agricultural advisory in Germany

Źródło: Hoffmann 2004.

Najogólniej doradztwo rolnicze w Niemczech można podzielić na (ryc. 1) oficjalne doradztwo publiczne świadczone przez ministerstwa rolnictwa w poszczególnych krajach związkowych, oficjalne doradztwo izb rolniczych oraz doradztwo prywatne prowadzone przez samodzielnych doradców i firmy doradcze [Lanz 1991, Hoffmann 2004, Rasz i Stankiewicz 2004]. Doradztwo publiczne, świadczone przez ministerstwa rolnictwa, dominuje w południowej części Niemiec (w Bawarii, Badenii-Wirtembergii, Hesji, Nadrenii-Palatynacie) oraz w Saksonii. W północno-zachodnich krajach związkowych (w Szlezwiku-Holsztynie, Hamburgu, Bremie, Dolnej Saksonii, Nadrenii Północnej-Westfalii) oraz w Kraju Sary usługi doradcze świadczone są w przeważającej mierze przez izby rolnicze. Komercyjne doradztwo prywatne występuje przede wszystkim w części północno-wschodniej Niemiec (w Meklemburgii Pomorze Przednie, Brandenburgii, Berlinie, Saksonii-Anhalt) i w Turyngii, czyli z wyjątkiem Saksonii, w nowych krajach związkowych. Istotną rolę w doradztwie rolniczym pełnią w Niemczech koła doradcze, które szczególnie od 1950 roku upowszechniły się w Szlezwiku-Holsztynie i Dolnej Saksonii, a od 1990 roku występują również w Meklemburgii Pomorze Przednie, Brandenburgii, Saksonii-Anhalt, Nadrenii-Palatynacie, Kraju Sary i Badenii-Wirtembergii. W Nadrenii Północnej-Westfalii, Hesji i Bawarii powstały zespoły robocze⁵. Obok doradztwa publicznego i doradztwa prywatnego, doradztwem rolniczym w coraz większym stopniu zajmują się liczne organizacje. Szczególnie należy tutaj wymienić [Hoffmann 2004, Boland 2005]:

- doradztwo prowadzone przez związki rolników,
- doradztwo prowadzone przez koła producentów i hodowców, w zakresie chowu zwierząt,
- doradztwo dla rolników prowadzących produkcję roślinną,
- doradztwo dla gospodarstw ekologicznych,
- doradztwo prowadzone przez instytucje kredytowe, bankowe i ubezpieczeniowe,
- doradztwo prowadzone przez instytucje naukowe,
- doradztwo firmowe (prowadzone między innymi przez przedsiębiorstwa zaopatrzenia, zbytu, przetwórstwa, rachunkowe i spółdzielnie),
- doradztwo kościelne (specjalizujące się w doradztwie rodzinnym i doradztwie dla najsłabszych ekonomicznie gospodarstw),
- doradztwo prowadzone przez stowarzyszenia osiedleńcze (w zakresie obrotu ziemią i budownictwa),
- doradztwo prowadzone przez przedsiębiorstwa zaopatrujące w energię i wodę.

W tabeli 1 za Rivera [2001 s. 24, 2003, s. 8-11] przedstawiono ogólną klasyfikację oferty doradczej według jej finansowania i realizacji w poszczególnych krajach związkowych. Wyróżnia się doradztwo państwowe (A) finansowane w całości ze środków publicznych⁶ oraz (B), kiedy można skorzystać z usług doradcy państwowego, ale część ze

⁵ Zespoły robocze zostały utworzone na początku lat osiemdziesiątych, w celu wymiany informacji i doświadczeń pomiędzy specjalistami i rolnikami. Opłaty za doradztwo w zespołach doradczych w porównaniu do doradztwa indywidualnego są korzystniejsze, co w niektórych przypadkach przyczyniło się do przystąpienia do nich rolników. Zespoły robocze funkcjonują we wszystkich dziedzinach, zarówno w produkcji roślinnej, jak i zwierzęcej, w zakresie zarządzania. Każdy zespół posiada kierownika, który koordynuje i zarządza całym zespołem roboczym [Boland 2005].

⁶ Państwowy, finansowany i kontrolowany przez rząd, system doradztwa rolniczego. Kania [2012] dzieli go na system edukacyjny i konwencjonalny, który z kolei może mieć charakter scentralizowany lub zdecentralizowany.

świadczonych przez niego usług jest płatnych⁷. W przypadku (C) występują różne formy subwencjonowanego doradztwa prywatnego⁸, co oznacza, że usługobiorca zgodnie z umową może korzystać z usług prywatnego doradcy i otrzymać dofinansowanie. W przypadku (D) wyróżnia się usługi doradcze całkowicie prywatne⁹, kiedy klient płaci za świadczoną usługę bezpośrednio firmie doradczej lub pośrednio podczas zakupu produktu, którego cena zawiera koszt usługi doradczej. Jednak w bardzo rozwiniętym systemie doradztwa rolniczego, tak jak ma to miejsce w Niemczech, zaszeregowanie poszczególnych krajów związkowych tylko do jednego z czterech systemów doradztwa jest niezwykle trudne, lub wręcz niemożliwe. Każda z licznych instytucji doradczych może świadczyć usługi finansowane w różny sposób, a w Niemczech postępuje dywersyfikacja systemów doradztwa rolniczego¹⁰.

Tabela 1. Klasyfikacja oferty doradczej według finansowania i realizacji

Table 1. Classification of advisory services offer by financing and implementation

		Finansowanie	
		publiczne	prywatne
Realizacja	publiczne	A: bezpłatne oficjalne doradztwo państwowe	B: oficjalne płatne doradztwo
	prywatne	C: subwencjonowane doradztwo prywatne	D: komercyjne doradztwo prywatne

Źródło: Rivera 2001, Rivera 2003.

W południowych Niemczech i w Saksonii, w ogóle nie ma subwencjonowanego doradztwa prywatnego. Na tym obszarze rolnicy przede wszystkim mogą skorzystać z bezpłatnych usług oficjalnego doradztwa publicznego świadczonego przez ministerstwa rolnictwa poszczególnych krajów związkowych. Za realizację zadań odpowiedzialne są tutaj właściwe urzędy rolne, które przejmują funkcję zarządczą, kontrolną, kształceniową i doradczą. Oprócz doradztwa finansowanego ze środków publicznych, występuje doradztwo publiczne finansowane środkami prywatnymi. Tak jest w Nadrenii-Palatynacie, gdzie funkcje doradcze pełnią również izby rolnicze. Ponadto w Badenii-Wirtembergii i Nadrenii-Palatynacie wyróżnić można prywatne doradztwo organizowane przez koła doradcze, które w 50% finansowane jest środkami publicznymi. Występuje ono również w Bawarii, ale tylko w zakresie ogrodnictwa i rolnictwa ekologicznego. W Bawarii i Hesji odpłatne jest doradztwo w zespołach roboczych. Dodatkowo w Hesji odpłatne jest doradztwo w zakresie oprogramowania komputerowego, a w Saksonii w zakresie doradztwa inwestycyjnego. Na tym terenie szczególnie akcentowana jest kwestia kształcenia młodzieży i dorosłych w szkołach rolniczych, a także świadczenie usług

⁷ Półpaństwowy system doradztwa rolniczego [Kania 2012].

⁸ Półautonomiczny (parapaństwowy) system doradztwa rolniczego [Kania 2012].

⁹ Prywatny system doradztwa rolniczego, który może być autonomiczny, a więc będący własnością rolników lub komercyjny – będący własnością osób lub instytucji prywatnych [Kania 2012].

¹⁰ Por. Kania 2012.

doradczych przez instytucje kościelne, osobom z gospodarstw w trudnej sytuacji ekonomicznej (tab. 2).

Podobnie jak w południowej części Niemiec, również i w części północno-zachodniej oraz w Kraju Sary nie występuje subwencionowane doradztwo prywatne. W głównej mierze doradztwo rolnicze w tej części kraju opiera się na oficjalnym doradztwie świadczonym przez izby rolnicze, świadczą one usługi doradcze płatne zarówno ze środków publicznych, jak i prywatnych (tab. 3). Izby rolnicze przejęły na siebie zadania doradcze w takich zakresach jak kształcenie czy doradztwo społeczno-ekonomiczne dla najsłabszych gospodarstw w regionie. Ale nie tylko izby rolnicze są tutaj organem świadczącym usługi doradcze. Przede wszystkim w Szlezwiku-Holsztynie i w Dolnej Saksonii zarejestrowaną formą prawną, która od dawna już funkcjonuje i przejmuje na siebie dużą część doradztwa w gospodarstwach rolnych, są koła doradcze, świadczące prywatnie, w pełni odpłatne usługi. Jedynie w Hamburgu (z wyjątkiem doradztwa inwestycyjnego) i Kraju Sary występuje tylko doradztwo całkowicie finansowane ze środków publicznych. Ponadto, Hamburg i Brema, jako kraje związkowe-miasta, w zakresie kształcenia i doksztalcania ściśle współpracują z sąsiadującymi krajami związkowymi. Hamburg kooperuje ze Szlezwikiem-Holsztynem, Brema z Dolną Saksonią, natomiast rolnicy w Kraju Sary, ze względu na zaprzestanie dopłat do kół doradczych, co w efekcie doprowadziło do ich likwidacji, szczególnie w zakresie chowu krów mlecznych, nawiązali współpracę z kołami doradczymi w Nadrenii-Palatynacie [Boland 2005].

Tabela 2. Oferta usług doradczych w południowych Niemczech i w Saksonia

Table 2. Advisory services offer in southern Germany and Saxonia

		Finansowanie	
		publiczne	prywatne
Realizacja	publiczne	A: BW, BY, SN, RP, HE – doradztwo publiczne (z wyjątkiem doradztwa w zakresie oprogramowania w Hesji);	B: RP - doradztwo izb rolniczych;
	prywatne	C:	D: BW, RP - koła doradcze (w 50% dofinansowane ze środków publicznych); BY – koła doradcze w zakresie ogrodnictwa i rolnictwa ekologicznego (w 50% dofinansowane ze środków publicznych); BY, HE – doradztwo w zespołach roboczych; SN – doradztwo inwestycyjne;

^a Skróty nazw niemieckich porównaj z rys. 1.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rivera 2001, s. 24, Rivera 2003, s. 8-11, Boland 2005.

Tabela 3. Oferta usług doradczych w północno-zachodnich Niemczech i w Kraju Saryja

Table 3. Advisory services offer in north-west Germany and Saarlanda

		Finansowanie	
		publiczne	prywatne
Realizacja	publiczne	A: SH, NI, HB, NW – doradztwo publiczne izb rolniczych w częściowym zakresie; HH, SL – całkowite doradztwo publiczne (z wyjątkiem doradztwa inwestycyjnego w Hamburgu);	B: SH, NI, HB, NW – doradztwo izb rolniczych;
	prywatne	C:	D: SH – koła doradcze, doradztwo firm prywatnych; NI – doradztwo w zrzeszeniach producentów i kołach doradczych (do końca 2005 roku dofinansowane ze środków publicznych); NW – zespoły robocze;

^a Skróty nazw niemieckich porównaj z rys. 1.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rivera 2001, s. 24, Rivera 2003, s. 8-11, Boland 2005.

Tabela 4. Oferta usług doradczych w północno-wschodnich Niemczech i w Turyngii

Table 4. Advisory services offer in north-eastern Germany and Thuringia

		Finansowanie	
		publiczne	prywatne
Realizacja	publiczne	A: ST – społeczno-ekonomiczne-doradztwo dla najsłabszych ekonomicznie gospodarstw; TH – doradztwo społeczno-ekonomiczne;	B:
	prywatne	C: MV – doradztwo LMS GmbH;	D: MV – doradztwo LMS GmbH i innych prywatnych firm doradczych oraz kół doradczych; BB, ST – doradztwo prywatne oraz kół doradczych (w tym bezpłatne doradztwo społeczne); TH – doradztwo prywatne;

^a Skróty nazw niemieckich porównaj z rys. 1.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Rivera 2001, s. 24, Rivera 2003, s. 8-11, Boland 2005.

W północno-wschodnich Niemczech i w Turyngii występuje prywatny system doradztwa rolniczego (tab. 4). Brandenburgia, Meklemburgia-Pomorze Przednie¹¹

¹¹ Meklemburgia-Pomorze Przednie jest szczególnym przypadkiem, gdyż władze tego kraju związkowego decydując się na doradztwo prywatne, założyły własne przedsiębiorstwo doradcze LMS GmbH (Landwirtschaftsberatung Mecklenburg-Vorpommern/Schleswig-Holstein) (Doradztwo rolnicze Meklemburgia-

i Saksonia-Anhalt, po zjednoczeniu Niemiec w 1991 roku zdecydowały się na doradztwo prywatne. Turyngia, która w przeważającej mierze opiera się na doradztwie prywatnym, początkowo wybrała bezpłatne doradztwo publiczne. Funkcjonuje ono nadal, ale tylko w kwestiach ekonomiczno-społecznych. Podobnie jest w tym zakresie w Saksonii-Anhalt, ale tutaj doradztwo ekonomiczno-społeczne dotyczy wyłącznie najslabszych ekonomicznie gospodarstw rolnych [Klischat 1998, Boland 2005]. Berlin, jako stolica, z ograniczoną powierzchnią rolniczą, jest szczególnym przypadkiem w zakresie funkcjonowania doradztwa rolniczego. Dominują na tym terenie gospodarstwa ogrodnicze. Ze względu na to, że powierzchnia tych gospodarstw znajduje się na obszarze Brandenburgii, kompetencje dotyczące doradztwa rolniczego zostały przeniesione na władze tego kraju związkowego [Thomas 2007]. W grupie krajów związkowych północno-wschodnich Niemiec i w Turyngii nie występuje płatne doradztwo publiczne.

Podsumowanie

W artykule przedstawiono organizację systemu doradztwa rolniczego w Niemczech. W każdym państwie dobrze zorganizowany i efektywny system doradztwa rolniczego powinien uwzględniać przede wszystkim potrzeby odbiorców usług doradczych i ułatwiać im dostosowywanie do zmieniających się warunków działania. W Niemczech doradztwo rolnicze jest w dużym stopniu ukierunkowane na indywidualne potrzeby rolników, dlatego też poszczególne kraje związkowe kierują się własną polityką i własnymi, odrębnymi założeniami dotyczącymi funkcjonowania systemu doradztwa rolniczego. Stąd też wynika wielość systemów doradztwa, która nasila konkurencję między doradcami i tym samym pozwala klientom na wybranie najbardziej odpowiedniej oferty. Prawdopodobnie trudno byłoby w świecie znaleźć tak bardzo zróżnicowany system doradczy w jednym państwie. Ze względu na swoją uniwersalność i sprawność, często służy on krajom rozwijającym się za wzór do naśladowania.

Pomimo, że w Niemczech występuje doradztwo publiczne i w wielu krajach związkowych ma ono duże znaczenie, to jednak jego możliwości zostały mocno zredukowane. Wynika to nie tylko ze zmniejszającej się liczby doradców publicznych, ale również, a może i przede wszystkim ze znacznego tematycznego poszerzenia dostępnej na rynku oferty doradczej i wzrastających kosztów usług doradczych. W tych warunkach lepiej radzą sobie jednostki prywatne, z powodzeniem podejmujące i rozwijające komercyjną działalność doradczą. Wpływa na to również wzrastający udział płatnych usług w usługach doradczych oferowanych przez państwo, wobec czego klienci są bardziej skłonni do korzystania z, często bardziej elastycznych i wygodnych, ofert prywatnych. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że doradztwo w kwestiach społeczno-ekonomicznych dla gospodarstw znajdujących się w trudnej sytuacji ekonomicznej we wszystkich krajach związkowych jest bezpłatne.

Pomorze Przednie/Szlezwik-Holsztyn Sp. z o.o.), które w 64,8% należy do władz kraju związkowego, w 25,2% do zrzeszenia rolników, a w 10% do zrzeszenia ogrodników [Boland 2005].

Literatura

- Boland H. [2005]: Expertise zur Beratung landwirtschaftlicher Unternehmen in Deutschland. Eine Analyse unter Berücksichtigung der Anforderungen der Verordnung (EG) Nr. 1782/2003 zu Cross Compliance. Bundesministerium für Verbraucherschutz, Ernährung und Landwirtschaft, Bonn, s. 13-53.
- Hoffmann V. [2004]: Der Beratungsmarkt der Zukunft. B&B Agrar, nr 57, z. 3, s. 88-91.
- Gesetz über die Landwirtschaftskammern vom 30. Juni 1894 [1896]: Puttkammer&Mühlbrecht, Buchhandlung für Staats- und Rechtswissenschaft, Berlin.
- Kania J. [2006]: Znaczenie doradztwa w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. [w:] Miejsce doradztwa we wspieraniu rozwoju rolnictwa i wsi na Kujawach i Pomorzu; Materiały konferencyjne, Kujawsko-pomorski ośrodek doradztwa rolniczego w Minikowie.
- Kania J. [2012]: Systemy doradztwa rolniczego na świecie – trendy i kierunki. [w:] Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne. (red. A. Rosner). IRWiR-PAN Warszawa.
- Klischat U. [1998]: Beratung von Agrargenossenschaften in den neuen Bundesländern. Eine qualitative Studie über Beratungsbedürfnisse und -methoden aus der Sicht von Beratern und Beraterinnen. Kommunikation und Beratung nr 20, s. 1-3.
- Landwirtschaftliche Beratungsdienste [1982]. Schriftenreihe des Bundesministers für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten. Reihe A: Angewandte Wissenschaft, Landwirtschaftsverlag Münster-Hiltrup z. 266, s. 41-54
- Lanz M. [1991]: Die Beratung im Agrarsektor der BRD – Träger, Ziele und Methoden. Bericht B-91/2, ILB Bonn, s. 1-44.
- Rasz H., Stankiewicz D. [2004]: Systemy doradztwa rolniczego w krajach Unii Europejskiej. Informacja nr 1049. Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz.
- Rivera, W. M. [2001]: Agricultural and Rural Extension Worldwide – Options for Institutional Reform in Developing Countries. FAO, Rome.
- Rivera, W. M. [2003]: Agricultural Extension, Rural Development and the food security challenge. FAO, Rome
- Thomas A. [2007]: Landwirtschaftliche Beratung in der Bundesrepublik Deutschland – eine Übersicht. B&B Agrar, z. 2, s. I-XX.
- Will M. [2010]: Selbstverwaltung der Wirtschaft. Mohr Siebeck Tübingen, s. 783-786.